

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень - бакалавр

на тему: «Фільтрація та початок репатріації радянських
військовополонених до СРСР (1944–1945)»

Виконав:

Сенчіло Артем Владиславович, студент 4 р.н.
спеціальності 032 «Історія та археологія»

Наукова керівниця: Хом'як Оксана Володимирівна, кандидатка
історичних наук;

Рецензентка: Пастушенко Тетяна Володимирівна, к.і.н., Інститут історії
НАНУ

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2022 р.

Декларація академічної доброчесності

студента/ки НаУКМА

Я, Сенчіло Артем Владиславович, студент 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: artem.senchilo@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Фільтрація та початок репатріації радянських військовополонених до СРСР (1944–1945)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Сенчіло Артем

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Фільтрація та початок репатріації радянських військовополонених до СРСР (1944–1945)».

Автор: студент(ка) 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Науковий керівник: Хом'як Оксана Володимирівна, кандидатка історичних наук.

Захищена: " ____ " _____ 2022 р.

Короткий зміст роботи: Робота присвячена дослідженню питання фільтрації та початків репатріації радянських військовополонених під час та після завершення Другої світової війни. Дослідження розкриває питання початків організації перевірочних та фільтраційних таборів, домовленості щодо репатріації на міжнародній арені та перший рік проведення репатріації Радянським Союзом.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Організація фільтраційних таборів та їх діяльність у 1941-1943 роках.....	5
1.1. Напад Німеччини та початок створення фільтраційних таборів в СРСР.....	5
1.2. Види фільтраційних структур та особливості їх діяльності.	11
Розділ 2. Репатріація військовополонених червоноармійців у 1944-1945 роках.....	15
2.1. Відкриття Другого фронту в Європі. Загальні тенденції у відносинах СРСР та союзників щодо військовополонених станом на другу половину 1944 року.	15
2.2. Радянські полонені у союзників та перемовини щодо обміну у 1944 році.	19
2.3. Домовленості на союзницьких конференціях 1945 року.	28
2.4. Початки репатріації в 1945 році та долі репатріантів.	33
Висновки.....	42
Використана література і джерела.	45

Вступ.

Друга світова війна зруйнувала усталений порядок світу, змінивши життя мільйонів осіб. Масштаби цієї війни та кількість учасників була величезною. Це, в свою чергу, означає велику кількість жертв війни – загиблих, поранених та полонених. З боку СРСР кількість жертв війни була дуже великою. Полонених, як військових, так і цивільних, залучали до примусових робіт на території нацистської Німеччини та окупованих нею країн, змушували воювати у складі окупаційних військ чи тримали у концтаборах.

Знаючи долю переважної більшості цих осіб, не можна навіть уявити, які емоції вони переживали, коли на окуповані німцями території приходила Червона армія або союзницькі війська. Ці люди пережили важкі часи і тепер могли повернутися додому. Але керівництво СРСР думало інакше.

Період перед та під час Другої світової війни припав на найжорстокіші репресії керівництва СРСР проти окремих категорій громадян. Політика тотальної недовіри та авторитаризму призвела до абсолютної неготовності СРСР до нападу Німеччини 22 червня 1941 року. Цей фактор став ледь не основною причиною величезних цифр полонених радянців, як військових, так і цивільних. Загалом в німецький полон потрапило близько п'яти мільйонів військових Червоної армії¹. До СРСР повернулися один мільйон вісімсот тридцять шість тисяч осіб². Керівництво СРСР розглядало здачу в полон, як зраду, яка карається розстрілом, але з часом відбулися зміни в риториці влади. Території СРСР були спустошені, цілі міста знищені, а кількість полонених була величезною. Окрім того, частина полонених перебувала у союзників, які не віддали б радянських полонених, якби на Батьківщині на них чекав розстріл. Враховуючи всі вказані фактори,

¹ Пастушенко Т. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війни: погляд через призму історії повсякдення. Сторінки воєнної історії України, 2011. № 14. С. 37.

² Там само – с. 37.

радянська влада створює відповідні органи, які мають здійснювати фільтрацію та репатріацію звільнених з полону громадян.

Мета роботи - дослідити початкові кроки радянської влади щодо фільтрації та репатріації військовополонених в 1941-1945 роках. Основними завданнями є:

1. Дослідити організацію та функціонування фільтраційних таборів в СРСР
2. Висвітлити перебіг домовленостей СРСР та союзників щодо здійснення та початку репатріації військовополонених. **Предметом** мого дослідження є повернення радянських військовополонених до СРСР .

Об'єкт роботи - організація фільтрації та початок репатріації радянських військовополонених під час Другої світової війни та після її завершення.

Географічні рамки дослідження – території Європи, станом на 1945 рік контролювані Радянським Союзом, територія СРСР.

Хронологічні рамки дослідження: 22 червня 1941 – 1945 роки.

Робота складається з двох розділів. Перший розділ має на меті розглянути початковий етап становлення фільтраційних органів СРСР. Також будуть розглянуті різні історіографічні праці дослідників та їх підходи до трактування проблеми фільтраційних структур.

Другий розділ є основним і розкриває питання репатріації радянських військовополонених у період з другої половини 1944 року по кінець 1945 року. У другому розділі будуть розкриті основні тенденції на фронті та у союзницьких відносинах щодо репатріації станом на другу половину 1944-1945 років.

Комплексними дослідженнями щодо організації фільтраційних таборів та репатріації радянських громадян займалися Павло Полян та Віктор Зємсков. Їх дослідженнями присвячені детальному розгляду питань, які стосуються організації таборів, міжнародних договорів СРСР із союзниками, репатріації та післявоєнної діяльності таборів та дотичних до них структур. Також про аспект міжнародних відносин писав Микола Толстой-Милославський, який детально описав передумови, процес та наслідки Ялтинської конференції лютого 1945 року для репатріантів. Про американську та британську репатріаційну політику також пише Олена Науменко.

Становище репатріантів та їх статус у радянському суспільстві досліджує у своїх роботах Тетяна Пастушенко. Питання репресій проти репатріантів розкривають у своїх працях Людмила Стрільчук та Сергій Василенко.

Допоміжним джерелом у роботі є спогади Ф.Я. Черона та І.А. Лугіна – радянських солдатів часів Другої світової війни, які потрапили у німецький полон, потім були звільнені радянськими та американськими військами відповідно. Спогади цих осіб є важливими в контексті ставлення частини полонених до репатріації.

Розділ 1. Організація фільтраційних таборів та їх діяльність у 1941-1943 роках.

1.1. Напад Німеччини та початок створення фільтраційних таборів в СРСР

Взаємини Німеччини та СРСР на початку Другої світової війни стали вирішальними у багатьох сенсах. Підписання пакту Молотова-Ріббентропа дозволило Німеччині швидко захопити Польщу і закріпитися на Сході без загрози з боку СРСР, та безпечно продовжувати свою кампанію в Європі. Рішення Гітлера напасти на СРСР було пов'язане із ситуацією з Великою Британією³. У липні 1940 року Гітлер віддав наказ підготувати операцію під назвою «Морський лев», яка передбачала захоплення Британії у разі неможливості домовитися мирним шляхом⁴. Але окрім Британії, Гітлера почала турбувати позиція СРСР. Сталін прагнув поширювати свій вплив на Балкани та не збирався віддавати захоплені території Буковини, в той час як для Німеччини Балкани були джерелом сировини та продовольства, а Румунія ключовим постачальником нафти⁵. Через ці чинники вже 21 липня 1940 року Гітлер віддав наказ підготувати сценарій імовірної війни на Сході проти СРСР⁶.

Історик Юрій Бадах наголошує, що рішення напасти на СРСР було одночасно стратегічно зрозуміле, але і досить самовпевнене: гіпотетична перемога означала б знищення імовірного союзника Британії та доступ до величезної кількості ресурсів, що було необхідно Німеччині для подальшої війни⁷. Але під час підготовки до війни Гітлер дуже самовпевнено оцінював шанси Німеччини та не до кінця розумів географічні масштаби Радянського

³ Бадах Ю. СРСР і Німеччина: переддень і початок війни (липень 1940 – липень 1941). Воєнна історія, 2012. №63. С. 22.

⁴ Патриляк І.К., Боровик М.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба концептуального підходу. Київ, 2010. С. 92.

⁵ Там само – с. 92.

⁶ Там само – с. 92.

⁷ Бадах Ю. СРСР і Німеччина: переддень і початок війни (липень 1940 – липень 1941). Воєнна історія, 2012. №63. С. 23.

Союзу. Гітлер знову прагнув застосувати тактику «бліцкригу» і розбити Червону армію максимум за 6 тижнів, при цьому просунувшись вглиб СРСР для захисту німецької промисловості від радянської авіації⁸.

Підготовка СРСР до імовірної війни з Німеччиною була непослідовною. Хоча в липні 1940-го року Генеральний Штаб Червоної армії завершив підготовку документа «Міркування про основи стратегічного розгортання Збройних Сил СРСР на Заході та Сході на 1940-1941 роки», де розглядалася можливість нападу Німеччини⁹, реальність була іншою, не зважаючи на те, наскільки величезною була радянська військова машина. Станом на 1940-1941 роки Німеччина оцінювала військову потужність Червоної армії в європейській частині у 75 боєздатних дивізій (проти ста своїх)¹⁰. Хоча технічно німецька техніка переважала радянську, кількість останньої була величезна – загалом у Червоної Армії були десятки тисяч танків та літаків, а також більше ста тисяч гармат¹¹. Але при цьому військове керівництво СРСР не було готове до війни. Терор 1937-1938 років призвів до винищення багатьох кадрових спеціалістів, багато таких було і серед військових. Окрім цього, радянське керівництво не довіряло свідченням своєї розвідки, яка постійно передавала секретну інформацію та навіть мала чітку дату нападу – 22 червня 1941 року¹².

Результатом підготовки Німеччини та відносної байдужості СРСР став дуже вдалий для німців початок нападу на Радянський Союз. Ключову роль у ньому зіграла раптовість та швидкість, з якою радянська сторона не впоралася. Перші місяці після нападу характеризувалися постійним відступом Червоної Армії та поразками на фронті. Кількісна перевага

⁸ Бадах Ю. СРСР і Німеччина: переддень і початок війни (липень 1940 – липень 1941). Воєнна історія, 2012. №63. С. 23. Там само – с. 23.

⁹ Там само – с. 23.

¹⁰ Там само – с. 22.

¹¹ Бадах Ю. Г. Червона Армія напередодні війни 1941 р. Військово-науковий вісник. - 2009. - Вип. 11. - С. 8.

¹² Нікітенко К. Реакція радянського керівництва на повідомлення розвідки напередодні нападу Німеччини: «Цілком і повністю одурені недотепи» чи державні злочинці? / *International science group*. Амстердам, 2019. С. 135.

радянців над німцями нівелювалася завдяки тактиці та злагоженості останніх, що призвело до розгрому Червоної Армії на початку німецько-радянської війни¹³. Величезна кількість червоноармійців потрапила в оточення, після чого у полон. Також були й ті, хто перебував на вже захопленій німцями території та у власний спосіб намагався повернутися до основних військ Червоної Армії.

У таких умовах радянська влада в кінці 1941 року створила перші фільтраційні структури для того, щоб збирати та перевіряти осіб, які самостійно вийшли з німецького оточення або в будь який інший спосіб повернулися на контрольовану СРСР територію. В майбутньому їх кількість та призначення змінювалися залежно від обставин. Серед основних видів фільтраційних структур можна виділити:

1. Збірно-пересильні пункти (ЗПП). Були створені в кінці 1941 – на початку 1942 року на фоні поразок Червоної армії. Основна задача була у зборі солдатів, що вийшли з німецького оточення (оточенців) та військових, що втекли з німецького полону, яких потім мали доправляти до спецтаборів НКВС¹⁴. З 1944 року ЗПП були поділені на армійські та фронтові, розташовувалися на території окупованої Німеччини та були однією з перших ланок репатріаційної політики СРСР¹⁵.

2. Спецтабори НКВС. Створювалися в тилу Союзу та перевіряли осіб, які надходили із ЗПП. Перші табори були створені одночасно з ЗПП. З 1944 року стали частиною репатріаційної мережі

¹³ Бадах Ю. СРСР і Німеччина: переддень і початок війни (липень 1940 – липень 1941). Воєнна історія, 2012. №63. С. 33.

¹⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 331.

¹⁵ Там само – с. 358.

таборів, куди направляли на перевірку офіцерський склад репатріантів¹⁶.

3. Перевірочно-фільтраційні табори (ПФТ). Ця структура таборів займалася репатріацією радянських громадян на територію Союзу, починаючи з 1944 року¹⁷.

Протягом 1941-1943 років фільтраційні табори в основному займалися збором та перевіркою оточенців та військовополонених, що змогли дістатися до територій, підконтрольних Червоній армії. Переформатування діяльності вказаних структур почалося у другій половині 1944 року, коли СРСР відтіснив німців із територій республік, а союзники почали всерйоз обговорювати післявоєнний поділ, коли буде переможена нацистська Німеччина. В цьому аспекті репатріація виходила на основний план, про що детально буде описано у другому розділі.

Станом на сьогодні питання радянських військовополонених та їх фільтрації є важливою темою для сучасної історіографії. Говорячи про фільтраційні структури СРСР часів Другої світової війни, перше, на що варто звернути увагу – різні погляди істориків на досліджувану тему. Проблема полягає в різному трактуванні класифікації та часових рамок таборів.

Загалом, в питанні діяльності таборів такого роду ПФТ є найвідомішими та, по суті, основними. Цікаво, що сама назва ПФТ почала використовуватися для позначення спецтаборів лише з 1945 року, але саме ця назва наразі використовується дослідниками як основна для позначення діяльності перевірочних структур СРСР¹⁸. Але все ж питання, що стосуються часових рамок, виникають. У дослідників немає сталої дати заснування ПФТ. Можна зустріти інформацію про їх заснування в 1942 році, як про окрему

¹⁶ Василенко, С. Повоєнні репресії проти військовослужбовців (1944-1953 рр.). Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Вип. 6, 2010. С. 110.

¹⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 333.

¹⁸ Белоусова О. Проверочно-фильтрационные лагеря как элемент карательной политики Советского союза в годы Великой Отечественной войны. Вестник Кузбасского института. 2015. С. 21.

організаційну структуру з досить широкими повноваженнями (зазначені ЗПП виступали однією з ланок, а не окремою структурою)¹⁹. Також в роботах дослідників зустрічаються кейси про заснування ПФТ в 1941 році, як основної перевірконої одиниці²⁰. Тут також виникають проблеми з термінологією: часто замість ПФТ використовується слово «спецтабір» або «спецперевірка», зазначаючи, що назва ПФТ почала використовуватися з лютого 1945 року²¹. Тобто, хоча назва ПФТ закріпилася за таборами аж в 1945 році, діяльність цих структур під іншою назвою розпочалася ще на початку нападу Німеччини на СРСР.

В історіографії зустрічаються дещо інші трактування часових рамок і роду діяльності ПФТ. Наприклад, Павло Полян у своїй праці *«Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине»* розглядає роботу ПФТ в контексті репатріації. Автор показує створення ПФТ в першу чергу як структур для взаємодії з репатріантами, апелюючи до наказів СРСР про їх формування при підготовці до повернення радянських громадян до Союзу²². Також тут знову присутня різниця в часових рамках: Полян посилається на укази керівництва СРСР від літа 1944 року, про створення ПФТ на західноукраїнських землях²³. Тут, як можна побачити, назва ПФТ використовується раніше 1945 року. Окрім цього, вона пов'язується з вузьким направленням – підготовкою саме до репатріації, а не як загальну назву для усіх табірних структур.

Також Полян більшу увагу приділяє діяльності ЗПП. Автор розглядає саме ЗПП, як перший етап фільтрації військовополонених та оточенців,

¹⁹ Латышев А. Проверочно-фильтрационные лагеря НКВД СССР: кадры, ведомственные интересы и проверка военнослужащих Красной армии (1941-1945). Вестник Челябинского государственного университета. 2015. № 6 (361). С. 72.

²⁰ Белоусова О. Проверочно-фильтрационные лагеря как элемент карательной политики Советского союза в годы Великой Отечественной войны. Вестник Кузбасского института. 2015. С. 21.

²¹ Там само – с. 21.

²² Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 333.

²³ Там само – с. 333.

описуючи його діяльність з кінця 1941 року, зазначаючи про особливості функціонування вказаної структури.

Ще однією фільтраційною структурою були «спецтабори» НКВС. Ці назви таборів згадуються в усіх згаданих вище працях, але мають різний контекст. Часто термін «спецтабори» використовується на позначення тих самих структур, що в 1945 році стали називатися ПФТ²⁴. У Поляна, наприклад, вони подаються як окрема структура від ПФТ, яка мала зв'язки з ЗПП та куди відправляли звільнених військовополонених по мірі просування Червоної армії територією СРСР²⁵.

Таким чином, розглянувши дане питання, я можу зробити припущення, що головна проблема в термінологічній інтерпретації. Трактуювання ПФТ як основної структури спецтаборів означає, що ці поняття є синонімами та пояснюють одну і ту саму табірну структуру. Якщо ми говоримо про більш вузьконаправлену діяльність ПФТ (наприклад, у праці Поляна), то тут спецтабори виступають загальним терміном, що позначає табірну структуру.

Слід звернути увагу на ще декілька моментів. Особисто мені на перший погляд ситуація з позначеннями структур таборів видалася місцями заплутаною. Але розібравшись у питанні, можна сказати, що сучасна історіографія досить чітко та зрозуміло класифікує фільтраційні табори. Існують окремі історичні інтерпретації, але вони не йдуть в розріз з загальною картиною. Основне, що потрібно зрозуміти – в історіографії присутня класифікація різних ступенів спецтаборів. Варто зрозуміти, що існували спецтабори для військовополонених ще з початку війни СРСР з Німеччиною. Окрім них, з 1944 року радянська влада почала проводити заходи по організації нових таборів з метою проведення репатріації. Ці табори мали різне призначення, але всі вони були частиною загальної

²⁴ Белоусова О. Проверочно-фильтрационные лагеря как элемент карательной политики Советского союза в годы Великой Отечественной войны. Вестник Кузбасского института. 2015. С. 21.

²⁵ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 332.

структури спецтаборів СРСР, що займалися перевіркою та направленням в різні структури після фільтрації. В окремих дослідників термінологія різниться, але загальний виклад проблеми є структурним та послідовним.

1.2. Види фільтраційних структур та особливості їх діяльності.

Одними з перших кроків в питаннях організації перевірки військовополонених, що були звільнені або повернулися до радянських частин самотійно, а також оточенців, є створення вже згаданих збірно-пересилочних пунктів (далі ЗПП). Організація цих пунктів почалася після 29 грудня 1941-го року. ЗПП підпорядковувалися Управлінню Тилу Червоної армії і займалися збором військовополонених та їх відправкою ешелонами до спецуправлінь НКВС, військкоматів або інших організацій²⁶. Сам ЗПП був окремою зоною перебування, де особам заборонялося залишати територію пункту, листуватися; відвідини родичів також заборонялися. Також варто зазначити, що структури ЗПП не знаходили колишніх військовополонених самотійно. Таку ж задачу виконували і сільради, проте досить недбало. Вони переправляли солдатів у військкомати, звідки ті вже мали відправити їх до ЗПП. Але через слабкий контроль та часто недбале ставлення представників сільрад до формування списків переміщених осіб, солдати могли не добиратися до військкоматів, «загубившись» по дорозі²⁷.

На початкових етапах функціонування ЗПП можна стверджувати, що діяльність таких таборів була певним чином посередницька. Головними завданнями цих таборів були збір, облік і відправка осіб далі у відповідні організації, залежно від статусу особи. В кожному таборі вівся перепис осіб, причому окремо тих, що перебували в таборі, і тих, кого відправляли далі у відповідні органи²⁸. Щодо безпосередньої перевірки осіб на території ЗПП – такі випадки були рідкими. З моменту заснування таборів і до їх часткової

²⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 331.

²⁷ Там само – с. 332.

²⁸ Там само – с. 333.

реорганізації в кінці 1942 – на початку 1943-го року при таборі був присутній один «особіст» (працівник НКВС), який мав право перевірити військовослужбовця, але такі перевірки були дуже малопоширеними²⁹.

Зміни в структурі ЗПП у 1942-1943 роках передбачали впровадження обов'язкової спецперевірки осіб. Відтепер замість одного особіста мала функціонувати комісія, куди входили начальник ЗПП, представники військової прокуратури та деяких армійських відділів (кадрового, політичного, особового та відділу комплектування)³⁰. Окрім збільшення кількості осіб, що займалися перевіркою, також змінилися повноваження цих осіб. Хоча відправка колишніх військовополонених в інші структури зберігалася, так само комісія тепер мала право зачисляти офіцерів до штрафних батальйонів, а рядових солдат – до штрафних рот. Варто сказати, що ця практика була особливо популярна через її зручність. Оскільки ЗПП були лише одним з етапів перевірки колишніх військовополонених та оточенців, була організована логістична структура по передачі цих осіб далі у відповідні структури. Зрозуміло, що в умовах війни та початкових поразок Червоної армії логістика не була на сто відсотків злагоджена. Проблеми із затримкою поїздів та відправкою ешелонів, а також проблеми з опрацюванням списків переданих осіб створювали труднощі у функціонуванні системи³¹. Завдяки можливості направляти переважну більшість осіб у штрафні батальйони і роти логістичні процеси були полегшені. Також такі дії сприяли швидшому поповненню рядів Червоної армії штрафбатами замість перевезення тисяч осіб і їх повторної перевірки.

Далі варто розглянути ще одну ключову структуру ПФТ, а саме спеціальні табори НКВС. Окрім описаних вище ЗПП, в грудні 1941 року були створені окремі табірні структури, що підпорядковувалися безпосередньо

²⁹ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 331.

³⁰ Там само – с. 332.

³¹ Там само – с. 332

НКВС³². Основне завдання діяльності вказаних таборів – перевірка військовополонених або оточенців щодо їхніх зв'язків з німецькою розвідкою та подальших дій щодо перевірених осіб. Діяльність цих таборів була побудована на двох основних тезах: перевірити військових на предмет завербування ворогом та після перевірки у разі її проходження одразу повертати людину на фронт. Така перевірка в умовах війни була звичайним явищем, але в першу чергу стояло питання постійного поповнення людських ресурсів Червоної армії. На підтвердження тези про поповнення армії можна навести статистичні дані. Згідно архівних даних, в період з 1941 по 1944 рр. через спецтабори НКВС пройшло 354592 військових, з яких майже 250 тисяч осіб повернулося на фронт³³. Також, окрім спецтаборів, ми пам'ятаємо про ЗПП, які також з певного моменту могли самостійно формувати штрафні роти та відправляти військових на фронт.

Таким чином, можна стверджувати, що відновлення чисельності армії було основним пріоритетом для влади в перші роки війни. Це є логічним, враховуючи катастрофічні поразки та постійний відступ радянських військ. Репресії нікуди не зникли, але їх масштаб був менший. На прикладі реформування ЗПП в 1942-43 рр. можна побачити, що швидке формування штрафних рот не було впроваджене на самому початку діяльності спецтаборів. Це може свідчити про іншу пріоритетність, а саме необхідність чисельно поповнити війська і укомплектувати їх для боротьби з наступаючим ворогом. Ще одним аргументом до цієї тези є час заснування контррозвідки «СМЕРШ» - 1943 рік³⁴.

Діяльність ПФТ з 1944 року, яка стосується репатріації, буде розглянута у другому розділі. Діяльність вищеописаних структур та

³² Белоусова О. Проверочно-фильтрационные лагеря как элемент карательной политики Советского союза в годы Великой Отечественной войны. Вестник Кузбасского института. 2015. С. 21.

³³ Там само – с. 22.

³⁴ Латышев А. Проверочно-фильтрационные лагеря НКВД СССР: кадры, ведомственные интересы и проверка военнопленных Красной армии (1941-1945). Вестник Челябинского государственного университета. 2015. № 6 (361). С. 72.

репатріаційних таборів є принципово різною за масштабами та спрямованістю. Діяльність ЗПП та спецтаборів НКВС з 1941 по 1943 є окремим етапом через ідеологічні, кількісні та організаційні чинники.

Розділ 2. Репатріація військовополонених червоноармійців у 1944-1945 роках.

2.1. Відкриття Другого фронту в Європі. Загальні тенденції у відносинах СРСР та союзників щодо військовополонених станом на другу половину 1944 року.

В листопаді-грудні 1943 року на Тегеранській конференції лідери США, Британії та СРСР погодили час проведення операції «Оверлорд», основною задачею якої було відкриття другого фронту в Європі та звільнення її від нацистської окупації. Питання відкриття другого фронту було стратегічно і політично важливим для союзників і викликало суперечки через різну позицію лідерів країн. Радянський Союз хотів отримати точну дату початку проведення операції, щоб в цей час Червона армія почала наступ й рухалася до Європи зі Сходу. Черчилль взагалі не хотів допустити СРСР в Європу і пропонував союзницьким силам висаджуватися зі сторони Балкан і таким чином запобігти просуванню Червоної армії на Захід³⁵.

Не зважаючи на побоювання Черчіля щодо появи радянських військ в Європі, все ж союзники погодили саме такий план – висадка коаліції у Північній Франції та наступ СРСР зі Сходу. Операція «Оверлорд» розпочалася 6 червня 1944 року. Хоча операція переносилася декілька разів і була досить ризикованою, вона пройшла успішно завдяки низці факторів: дезінформація німецького командування (яке вважало, що наступ буде в затоці Па-Де-Кале), злагоджені дії союзників попри масштаби (одночасно в кількох напрямках висаджувалися 156 тисяч осіб та тисячі одиниць техніки) та використання новітніх технологій³⁶. Хоча надалі просування союзників було дуже повільним та відставало від графіку, разом з успіхами союзників на італійському напрямку та проблемами Вермахту на Сході це була

³⁵ Беслобняк Б. Вирішення питання відкриття другого фронту на Тегеранській конференції: основні аспекти та особливості. *Збірник студентських наукових праць*. Рівне, 2016. С. 99.

³⁶ Дейвіс Н. Європа : Історія / Дейвіс Норман / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 1071.

катастрофічна для Німеччини ситуація³⁷. Окрім цього, в серпні 1944 року завдяки завчасним домовленостям союзників та підтримку французького Спротиву відбулося повстання у Парижі, який німці через брак сил не змогли втримати.³⁸ Основним наслідком відкриття Другого фронту для союзників стало звільнення Франції та Бельгії³⁹. На зважаючи на деякі невдачі, ситуація складалася чудовою і на початку 1945 року союзні сили вже просуvalися територією Німеччини⁴⁰.

Паралельно з початком операції «Оверлорд» на Східному фронті СРСР також пішов у наступ. Відбивши у німців території сучасної України, Червона армія просуvalася Польщею. Через упереджені та тоталітарні погляди Сталіна, Червона армія використовувала польське підпілля для досягнення своїх цілей, але не підтримала останніх під час повстання у Варшаві 1 серпня 1944 року⁴¹. Через це німецькі війська придушили повстання та знищили Варшаву, в яку Червона армія вступила лише 17 січня 1945 року⁴².

Ще з січня, коли СРСР «звільняв» Польщу, було розпочато наступ на Берлін під командуванням Жукова⁴³. Радянська армія просуvalася Європою, не зустрічаючи вагомого спротиву. В середині лютого був зайнятий Будапешт, відстань до Берліну, яка станом на 12 січня 1945 року складала 750 кілометрів⁴⁴, в березні того ж року вже становила всього 60 кілометрів⁴⁵.

³⁷ Дейвіс Н. Європа : Історія / Дейвіс Норман / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 1071.

³⁸ Яшин В. Другий фронт: утворення та роль в історії Другої світової війни. НАУКА. ОСВІТА. МОЛОДЬ. 2021, Ч. 2. С. 242.

³⁹ Там само – с. 242.

⁴⁰ Дейвіс Н. Європа : Історія / Дейвіс Норман / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 1074.

⁴¹ Там само – с. 1073.

⁴² Там само – с. 1073.

⁴³ Там само – с. 1076.

⁴⁴ Там само – с. 1076.

⁴⁵ Лисенко О. Грицюк В. Битва за Берлін. Громадянське суспільство. Історія. С. 30.

Далі була кривава битва за Берлін, яка завершилася повною капітуляцією німецьких військ 2 травня 1945 року⁴⁶.

Рухаючись ударними темпами землями Європи, Червона армія також звільняла величезну кількість радянських громадян – оstarбайтерів та військовополонених. Стосунки між щойно звільненими військовополоненими та Червоною армією можна описати такими словами: байдужість, ворожість, необізнаність. Ось що про це писав Федір Якович Черон, радянський солдат, який перебував у німецькому полоні з 27 червня 1941 по 4 травня 1945 року: *«...После пятиминутного разговора солдаты прыгнули в кузов машины и уехали. И из этого короткого разговора было ясно, что эти солдаты не имели никакого понятия о советских пленных в Германии. Они знали немного только об остовцах. Комиссары не говорили им о пленных, о страшных окружениях в первые два года войны... За целый день проехало много машин, некоторые останавливались, заводили разговор. Но встреча всегда была одинаковой: холодной, безразличной... Как может быть такое безразличие к нам, пленным и остовцам...»*. Окрім рядових солдатів, така ж ситуація щодо необізнаності була і зі сторони офіцерів, що загалом створювало сумну картину для звільнених радянців: *«Спустя несколько недель после прихода советской армии из разговоров с солдатами и офицерами я узнал, что не только рядовые солдаты, но и офицеры не имели никакого понятия о советских пленных в Германии. Этот вопрос не входил в программу лекций политруков и держался в секрете. Когда же наступающая армия стала встречать все чаще и чаще остовцев и пленных, то политпропаганда начала внушать им, что мы коллаборанты, изменники и от нас надо держаться подальше. Нас не признали за своих, мы были помечены другой меткой...»*⁴⁷. Цей приклад не є репрезентативним на сто відсотків, але досить показовим. Він показує необізнаність рядових членів радянського суспільства з масштабом проблеми військовополонених та інших вимушено переміщених осіб, а також є ще одним аргументом до виключно політичної цілі радянського керівництва у питанні повернення своїх громадян.

⁴⁶ Лисенко О. Грицюк В. Битва за Берлін. Громадянське суспільство. Історія. С. 31.

⁴⁷ Черон Ф.Я. Немецкий плен и советское освобождение. УМСА-press, Париж, 1987. С. 102.

По мірі просування всіх союзних сил, кожна сторона звільняла велику кількість військовополонених та примусово інтернованих цивільних, які через окупацію або інші чинники опинилися на чужині. Найбільше таких осіб було саме з Радянського Союзу. Відомство Головного розвідувального управління Генштабу РСЧА під керівництвом Філіпа Голікова - радянська зовнішня розвідка - наводило приблизну інформацію про 5 мільйонів громадян СРСР, які опинилися за межами Союзу⁴⁸. З них близько 1,7 мільйона осіб складали військовополонені⁴⁹.

Не лише громадяни СРСР були відірвані війною від Батьківщини. Загалом питання повернення осіб різних національностей до своїх країн було одним з основних під час переговорів союзників щодо повоєнного ладу. Основними акторами цих процесів були США, Британія та СРСР. В другій половині 1944 р. розпочалися активні переговори з приводу утримання та передачі своїх громадян кожній зі сторін.

Кожна держава прагнула повернути всіх своїх громадян, особливо ревно на цьому наполягав СРСР. Наприклад, США спочатку відмовив у наполяганні СРСР на примусовій репатріації, оскільки це суперечило Женевській конвенції⁵⁰. Керівництво Союзу вимагало повернення всіх громадян СРСР без винятку: оstarбайтерів, військовополонених, власівців та колаборантів. Бажання самих осіб вважалося неважливим, хоча в переважній більшості радянські громадяни хотіли повернення додому, як стверджує Земсков⁵¹. Також Червона армія звільняла багато полонених союзників, які залишалися на підконтрольній території радянських військ. Бажання союзників повернути всіх своїх громадян та догодити СРСР також зіграло свою роль під час організації репатріації.

⁴⁸ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С 16.

⁴⁹ Там само – с. 16.

⁵⁰ Науменко О.О. АМЕРИКАНСЬКА ВІЗІЯ РЕПАТРІАЦІЇ DPs У СВІТЛІ УРЯДОВИХ ДОКУМЕНТІВ (1944–1951 роки). Військово-науковий вісник. 2020. № 33. С. 101.

⁵¹ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С 20.

2.2. Радянські полонені у союзників та перемовини щодо обміну у 1944 році.

СРСР з самого початку ставив союзникам умови: поки всі радянські громадяни не будуть повернуті додому, СРСР не гарантує продуктивної співпраці у поверненні звільнених союзників на Батьківщину. Зазначу, що СРСР нікому не погрожував такими заходами і в офіційній риторичі дотримувався відносно теплих стосунків, але все ж союзники хотіли якнайшвидше повернути своїх громадян і не бажали створювати прецеденти для затримок.

В червні 1944 року американська сторона звернулася до СРСР з питанням повернення своїх громадян, які в ході звільнення Європи опинилися у зоні впливу Червоної армії⁵². В серпні того ж року американці знову порушили це питання. Тоді посол США в СРСР Аверел Гарріман обговорював питання повернення полонених з Молотовим, сподіваючись на плідну співпрацю та найскоріше повернення своїх громадян до США. Молотов відповів, що прохання США будуть задоволені, якщо американська сторона поверне усіх радянських громадян без винятку, незалежно від їх бажання⁵³.

Радянське керівництво також було занепокоєне новинами про небажання великої кількості радянських громадян повертатися до СРСР. Як пише Земсков, СРСР вважав такі заяви неправдоподібними, оскільки більшість громадян, які перебували у німецькому полоні, були представниками селянського або робітничого класу та мали досить обмежені політичні погляди, в яких не мало бути негативного ставлення до СРСР⁵⁴. Інформацію про переживання радянських осіб можна знайти у спогадах солдата Лугіна І. А., якого звільнили з німецького полону американські

⁵² Науменко О.О. АМЕРИКАНСЬКА ВІЗІЯ РЕПАТРІАЦІЇ DP у СВІТЛІ УРЯДОВИХ ДОКУМЕНТІВ (1944–1951 роки). Військово-науковий вісник. 2020. № 33. С. 100.

⁵³ Там само – с. 101.

⁵⁴ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С 20.

війська у березні 1945 року. Лугін описує настрої серед радянців, яких готували до репатріації, їхні та свої переживання з приводу цього: *«Приезжие советские офицеры устраивали митинги. Упирали на то, что "Родина простила вас! Родина вас ждет!" Хотелось ответить: нет нашей вины перед родиной или народом! Все мы, погибшие и живые, стали жертвой двух злых сил — коричневой чумы и красной чумы, сражавшихся за порабощение нашего народа. В этот критический момент все сатанинские силы земного шара объединились, чтобы не дать встать на ноги русскому народу! Лозунги советских офицеров мы переиначили так: "Родина вас ждет, сволочи!"*. Не многие лагерники были настроены просоветски. Основная масса, как и раньше, не верила "родной" власти... Но прошли дни радости и перед нами встала неумолимая реальность — репатриация на родину — событие желанное, но и страшное. У подавляющего большинства лагерников не было и тени сомнения, что у нас есть только один выход — возвращаться домой. А если уж так, то пускай скорее. Многие утешали себя слухами о переменах на родине. О том, что советская власть уже не та, стала человечней, церкви уже открыли, вот-вот распустят колхозы! Ко всем этим мыслям были же и личные: у меня остались дома мать и сестра — что будет с ними без моей помощи?»⁵⁵. Лугін перебував у американському таборі в Ахені на кордоні Бельгії та Голландії. В цьому таборі перебували військовополонені, остарбайтери та «власівці». Вибірка осіб, які не бажали повернення до СРСР, була досить обширною. Також ми бачимо основні страхи радянців щодо повернення додому: боязнь репресій, безвихідь та особисті мотиви.

Окрім цього, між американською та радянською сторонами склалися деякі протиріччя щодо долі полонених радянців, які були складовою німецької армії та потрапили у полон. Перед висадкою в Нормандії генерал Ейзенхауер звернувся до СРСР з питанням, як краще утримувати таких полонених, на що радянське керівництво заявило, що кількість таких людей незначна і особливі умови їм непотрібні⁵⁶. Потім риторика СРСР змінилася і американську сторону почали звинувачувати в неналежних умовах утримання радянських громадян. На початку жовтня 1944 року кількість радянських полонених, що перебували в Америці, налічувала близько 28

⁵⁵ Лугін І. А. Поглотка свободы. УМСА-press, Париж, 1987. С. 244.

⁵⁶ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С. 18.

тисяч осіб. Тоді радянська сторона почала вимагати окремих умов утримання цих осіб. Організувати такий процес було важко через відсутність відповідних структур та розбіжності в трактуваннях статусу полонених радянців, але сторони все ж домовилися урегулювати дане питання по мірі своїх можливостей⁵⁷.

Початкові кроки з обміну були реалізовані восени 1944 року. Як я писав раніше, спочатку США відмовлялося передавати всіх радянців, незалежно від їх бажання. 15 вересня 1944 державний секретар США Кордел Галл надіслав Гарріману телеграму, де роз'яснив позицію американського уряду: особи, які перебувають у американському полоні, утримуються згідно з положеннями Женевських конвенцій; особи, які заявили про своє радянське громадянство, можуть і повинні бути репатрійовані, але не примусово⁵⁸. Американці, хоча і хотіли вирішити питання репатріації, все ж на початку не визнавали насильницьких методів СРСР.

Але на кінцевому етапі переговорів все ж Америка пішла на умови СРСР. Крок цей був вимушений, але, як вважало керівництво США, необхідний – таким чином Америка гарантувала повернення своїх громадян. Хоча все ж США намагалися юридично врегулювати питання. Класифікація осіб як радянських громадян відбувалася, якщо особа заявляла про своє радянське походження та могла надати документи на підтвердження. Окрім того, враховувалися територіальні рамки станом на 1 вересня 1939 року, тобто населення з Західної України не підлягало репатріації⁵⁹. Але, незважаючи на такі заходи, повернення все ж було примусове, і людина, яка підтвердила своє радянське громадянство, не мала опцій, окрім як повертатися до СРСР. Наприклад, в грудні 1944 дві тисячі шістсот радянців було доправлено кораблем до Владивостока, приблизно в цей же час

⁵⁷ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С. 18.

⁵⁸ Науменко О.О. АМЕРИКАНСЬКА ВІЗІЯ РЕПАТРІАЦІЇ DPs У СВІТЛІ УРЯДОВИХ ДОКУМЕНТІВ (1944–1951 роки). Військово-науковий вісник. 2020. № 33. С. 101.

⁵⁹ Там само – с. 100.

радянська сторона за сприяння Румунії повернула до США близько тисячі осіб⁶⁰.

Велика Британія почала стикатися з радянськими громадянами влітку 1944 року. Після успішної висадки в Нормандії, через два дні до британського полону потрапила дюжина радянців, які перебували у німецькому полоні⁶¹. Вже через місяць після Нормандії англійські війська захопили близько тисячі двохсот радянських громадян, станом на 17 липня у Британії вже перебувало півтори тисячі радянців⁶². Міністерство закордонних справ Британії ще з червня 1944 року розробляло різні плани, що робити з захопленими радянськими громадянами. Британія розуміла, що доля деяких захоплених людей після повернення в СРСР може бути трагічною. Хоча переважна більшість осіб, яких звільняли британці, були жертвами німецької агресії та пережили неймовірні випробування та муки, все ж багато хто з них воював у складі вермахту проти союзників⁶³.

Таким чином, для Британії в цей час сформувалася дилема: їм не потрібні радянські громадяни на своїй території, але вони не хотіли віддавати СРСР тих, хто потенційно міг постраждати за свої дії. В уряді відбувалися суперечки між міністром закордонних справ Великобританії Ентоні Іденом та міністром економічної війни лордом Селборном, який відповідав за таємну розвідку та диверсії на території окупованої Європи. Іден виступав за насильницьку репатріацію усіх без винятку, аргументуючи свою позицію тезами про належність цих людей до СРСР, небажання Британії залишати їх тут та можливість СРСР самим вирішити їх долю, оскільки ледь не всі вони воювали у складі вермахту проти союзників. Також Іден заявляв, що більшість і так прагне повернутися до СРСР⁶⁴. Лорд Селборн вважав

⁶⁰ Науменко О.О. АМЕРИКАНСЬКА ВІЗІЯ РЕПАТРІАЦІЇ DPС У СВІТЛІ УРЯДОВИХ ДОКУМЕНТІВ (1944–1951 роки). Військово-науковий вісник. 2020. № 33. С. 100.

⁶¹ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. Москва, 1966. С. 46.

⁶² Там само – с. 52.

⁶³ Там само – с. 31.

⁶⁴ Там само – с. 64.

насильницьку репатріацію негуманною. Він багато разів спілкувався з полоненими росіянами та від усіх чув переживання про репресії та заслання від радянської влади, коли людей повернуть додому. На фоні байдужості СРСР до своїх полонених та знання про політику радянського керівництва до своїх солдатів на початку війни, Селборн критикував позицію Ідена та пропонував переглянути умови передачі полонених. Також Селборн робив це з суто логічних міркувань – він не хотів, щоб Британія здійснювала насильницьку репатріацію, поки ще велика кількість радянців воює у складі вермахту. Такі дії Британії могли налаштувати цих людей проти здачі в полон союзникам та ускладнити ситуацію на полі бою⁶⁵. Також позицію Селборна поділяв Черчилль, який також не хотів віддавати репатріантів, якщо на них чекатимуть репресії.

Історики також наводять іншу інформацію щодо стану полонених радянців. Земсков пише про позитивне ставлення радянських громадян щодо повернення на Батьківщину. За його інформацією, згідно з даними радянської розвідки під керівництвом Голікова, більшість радянців хоч і переживала щодо репресій з боку влади Союзу, все ж позитивно ставилися до повернення⁶⁶. Ця інформація стосувалася осіб, які брали безпосередню участь у бойових діях та носили німецьку форму, коли були взяті у полон. СРСР також просив британську владу утримувати цю категорію полонених окремо від німецьких полонених, оскільки не вважав їх військовими злочинцями на рівні з німецькими солдатами. Але, незважаючи на цю інформацію, все ж факт занепокоєння британського МЗС долею деяких радянських репатріантів була присутня.

Окрім проблем з рішенням британського МЗС, незрозумілим для британців було мовчання СРСР та відсутність реакції на інформацію про радянських громадян. Станом на середину липня 1944 року радянська

⁶⁵ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. Москва, 1966. С. 57.

⁶⁶ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С 17.

сторона не заявила про жодні наміри по відношенню до полонених та не розглядала це питання. 20 липня Міністр закордонних справ Ентоні Іден написав листа радянському послу, де розповів про полонених, які перебувають на території Британії. Іден писав про складнощі утримування такої кількості людей та запропонував якнайшвидше вирішити це питання. Але радянська сторона все ще мовчала, відповівши на цей лист 23 серпня⁶⁷. На той час кількість радянців у Англії вже перевищувала три тисячі⁶⁸. Радянська сторона відповіла, що англіїцям потрібно транспортувати полонених якнайшвидше. Проблемою для британського уряду залишалася дилема, як гарантувати безпеку репатріантам від радянських репресій⁶⁹.

Хоча британський уряд та МВС намагалися знайти рішення, яке гарантуватиме безпеку репатріантам, все ж Іден зміг переконати своїх опонентів у необхідності задовольнити потребу СРСР та передати усіх радянців. Побоюючись, що суперечки з радянським керівництвом можуть вплинути на передачу британських полонених, Англія вирішила пристати на умови Москви. 4 вересня 1944 року уряд прийняв пропозицію Ідена за умови, що СРСР не здійснить ніяких репресій проти репатріантів, щоб це не спровокувало репресії німців по відношенню до англійських військовополонених⁷⁰. Наступні переговори між Іденом та радянським послом Гусєвим відбувалися в досить негативному ключі. Радянська сторона так само, як робила це зі США, звинувачувала Британію у неналежних умовах утримання радянців та вимагала не трактувати останніх як військовополонених. Іден знаходив такі звинувачення безпідставними, оскільки полонені утримувалися в хороших умовах. Загалом, такі дії радянської сторони були досить провокативними та акцентували увагу на різних аспектах проблеми, не обговорюючи основну суть. Британія через офіційні заяви та натяки не один раз надавала СРСР сигнал про готовність і

⁶⁷ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. Москва, 1966. С. 68.

⁶⁸ Там само – с. 68.

⁶⁹ Там само – с. 68.

⁷⁰ Там само – с. 70.

бажання якнайшвидше домовитися про обмін полоненими та здійснити його, коли радянські війська вийдуть до територій, де було скупчення великої кількості британських та американських полонених. СРСР з початку активно завіряв союзників, що виконає всі прохання, після чого просто ігнорував дане питання⁷¹.

Щоб знизити градус напруги між союзниками, на початку жовтня 1944 року Черчилль та Іден полетіли до Москви для переговорів зі Сталіним з приводу репатріації. Основними задачами зустрічі було обговорити належне ставлення та повернення СРСР британських полонених, а також завірити Сталіна, що звинувачення Гусева про неналежне ставлення до полонених є неправдивим і що всі вони повернуться до Союзу⁷². 11 жовтня 1944 року, під час прийому Сталіна та Молотова у посольстві Британії у Москві, було обговорено питання репатріації, де обидві сторони домовилися про співпрацю, а Сталін особисто дав Ідену слово, що прослідкує за тим, щоб до британських полонених ставилися належним чином та якнайшвидше повернули їх на батьківщину⁷³. 16 жовтня 1944 року Іден проінформував Молотова, що Британія вже готова передати СРСР одинадцять тисяч осіб⁷⁴. Під час розмови Молотов запитав, чи британський уряд не проти насильницької репатріації та відправки усіх радянських громадян, незалежно від бажання, на що Іден відповів ствердно⁷⁵.

Окрім США та Британії, велику увагу СРСР приділяв домовленостям з Францією. Хоча сама Франція була розбита та захоплена ще на початку війни, французи організували дуже розгалужену та організовану структуру Спротиву під керівництвом Шарля де Голя. Радянське керівництво приязно ставилося до даної структури і визнавало її *«представителя*

⁷¹ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. Москва, 1966. С. 77.

⁷² Там само – с. 81.

⁷³ Там само – с. 84.

⁷⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 345.

⁷⁵ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты. Москва, 1966. С. 84.

государственных интересов Французской республики и руководителя всех французских патриотов, борющихся против гитлеровской тирании»⁷⁶.

Оскільки Франція була захоплена на початку Другої Світової війни, Німеччина дуже довгий час мала доступ до її ресурсів та територій, які активно використовувалися. Окрім великої кількості таборів з військовополоненими, також захоплені німцями особи будь яких національностей активно експлуатувалися під час видобутку вугілля та інших корисних копалин на Півночі та Сході Франції, а також для будівництва системи укріплень під назвою «Атлантичний вал»⁷⁷. Згідно записів, проведених СРСР щодо репатріації радянських громадян з території Франції, їх чисельність складала трохи більше 140 тисяч осіб – станом на 1952 рік репатрійовано було 123 267 осіб, і ще 19 675 залишалися на території Франції⁷⁸. Як і у домовленостях з США та Британією, СРСР бажав повернути всіх громадян, незалежно від їх статусу.

Радянських громадян, що перебували на території окупованої Франції, можна умовно поділити на три категорії: 1) військовополонені, що воювали у складі німецької армії; 2) осіб, що перебували в концтаборах та насильно експлуатувалися в промисловості, або як оstarбайтери; 3) особи, що воювали проти Вермахту у складі французького Спротиву⁷⁹. З трохи більше ста сорока тисяч радянців, що перебували на території Франції, виділяють приблизні цифри в 30-40 тисяч осіб, що воювали у складі Вермахту та близько 3 тисяч учасників Спротиву⁸⁰ (інші, імовірно, належали до оstarбайтерів та в'язнів концентраційних таборів).

⁷⁶ Видясова Л. Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны // Международная жизнь. 1984. № 7. С.85.

⁷⁷ Бисман Д. Советские военнопленные во французском движении Сопротивления. Проблемы исследования

⁷⁸ Решетников С.В. Репатриация советских граждан и участников движения Сопротивления из Франции в СССР – с. 749.

⁷⁹ Там само – с. 747.

⁸⁰ Там само – с. 747.

Я наслідуюся зробити припущення, що абсолютна більшість з осіб, що воювали у складі німецької армії та належали до партизан, були саме військовими та належали до категорії радянських військовополонених. Під час бліцкригу проти СРСР Німеччина захопила колосальну кількість саме військовополонених, тож використання їх за призначенням було досить очевидним. Також цифра в приблизно сорок тисяч радянців, що воювали на боці Німеччини, не означала одноманітність. Люди, що складали це число, в переважній більшості не мали вибору. Хоча ми знаємо про «власівців» та поліцаїв, які свідомо переходили на бік Німеччини заради власної вигоди або через невизнання влади СРСР, все ж існувала і інша сторона проблеми. Німецька пропаганда активно поширювала серед радянців наративи, що у них немає вибору і що якщо вони здадуться Спротиву або союзникам чи самій Червоній армії, то будуть одразу розстріляні. Така пропаганда працювала досить непогано, враховуючи деякі історичні свідчення. Наприклад, в 1944 році радянський громадянин Георгій К., який разом зі своїм товаришем втік з німецької армії та потрапив до французьких партизан, розповідав про дуже успішну роботу такої пропаганди: *«моральный дух русских войск [на немецкой службе] очень низок. Немецкие офицеры сказали им, что в случае захвата французами они будут расстреляны. Они [Георгий К. и другой перебежчик] также утверждали, что все их товарищи убежали бы, если бы знали, что их не застрелят»*⁸¹. Також ще одним аргументом на користь успішності роботи німецької пропаганди є кількісне співвідношення радянців у складі німецької армії та французького Спротиву, а саме 40 тисяч до трьох, хоча тут не варто забувати і про факт німецького полону, втеча з якого була нелегкою.

В даному випадку наслідуюся припустити, що якість не завадила малій кількості. Радянські солдати воювали нарівні з французами та іншими учасниками Спротиву, їх часто посиляли на складні місії та відзначали їх дії, як високо позитивні. Наприклад, французи дуже високо оцінювали дії

⁸¹ Бисман Д. Советские военнопленные во французском движении Сопротивления. Проблемы исследования. – с. 13.

Радянського батальйону, який був сформований переважно з грузинів:

*«принимали участие в многочисленных нападениях на немецкие колонны и полицейских, нанося им большие потери. Делом их рук были многочисленные случаи саботажа на мостах, фабриках и т.д., они также участвовали в освобождении Тюля. Во всех этих действиях проявили мужество, смелость и самопожертвование.»*⁸².

Ситуація з радянським контингентом на території окупованої Франції, як видно, була непростою. СРСР не відмовлявся від своїх бажань повернути всіх і одразу, незалежно від бажання окремих осіб. Всіх їх чекали фільтраційні табори та перевірка, і їхні героїчні діяння та визнання не були показником.

2.3. Домовленості на союзницьких конференціях 1945 року.

Станом на початок 1945 року ситуація навколо питання репатріації склалася максимально позитивно на користь СРСР. Британія в цьому питанні повністю задовольняла потреби Союзу та бажала віддати всіх без винятку, блякло обговоривши належні умови утримання репатріантів. США початково заперечувало ідею передачі всіх без винятку, апелюючи до Женевських конвенцій, але бажання убезпечити американських військовополонених все ж змусило їх погодитися на умови СРСР. Переговори між союзниками та СРСР, що розпочалися з літа 1944 року, завершилися підписаннями двосторонніх угод на Ялтинській конференції 11 лютого 1945 року, а також пізніше весною-влітку 1945 року.

Англо-радянський договір був підписаний представниками обох сторін Іденом та Молотовим. Згідно договору, англійська сторона зобов'язувалася передати СРСР всіх без винятку радянських громадян, незалежно від їх статусу та бажання. Окрім того, були підписані додаткові пункти, де Британія зобов'язувалася утримувати захоплених в полон радянців окремо від німецьких полонених, в будь який час допускати до них радянських

⁸² Бисман Д. Советские военнопленные во французском движении Сопротивления. Проблемы исследования – с. 13.

представників, самостійно покривати вартість по транспортуванні репатріантів⁸³. Також цікавим був пункт, згідно якого радянці, що перебували у таборах на території Британії, мали підпорядковуватися радянському законодавству⁸⁴.

Американо-радянський договір містив ідентичні положення, окрім декількох відмінностей. Американці не відмовляли СРСР в репатріації всіх без винятку, але вказали на деякі уточнення та процедури, які мають дотримуватися. Це стосується прийнятого ще в листопаді 1944 року адміністративного меморандуму SHAEF № 39, який містив регуляторні положення щодо класифікація та утримання радянських полонених та репатріантів: *«а) Советских граждан надлежит собирать в отдельных центрах (лагерях), сразу же после того как претензия советских представителей по репатриации на их советское гражданство будет признана. До этого они подлежат обеспечению на правах “перемещенных лиц Объединенных Наций”, однако так, чтобы ответственность за их снабжение и репатриацию ни в коем случае не ложилась или делегировалась правительствам освобожденных союзных государств; б) Советские представители по репатриации имеют право устанавливать внутреннее управление, внутренний распорядок и руководство лагерей в соответствии с Уставом Советской Армии и законами СССР, во всяком случае назначать военного коменданта или офицера в качестве лагерного коменданта, на котором лежит ответственность за все управление и дисциплину в лагере. Военные коменданты отвечают за охрану лагеря и контроль за входом и выходом из него; в) советские ДиПи после их идентификации советскими репатриационными представителями будут репатрированы независимо от их личного желания»*⁸⁵. Таким чином, американська сторона знімала з себе обов'язки по дотриманню Женевських конвенцій, згідно яких радянські полонені, захоплені в полон в німецькій формі, належали до категорії німецьких військовополонених. Початково вони такими все ж вважалися, але радянська сторона мала право заявити про їх радянське громадянство та просити

⁸³ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 348.

⁸⁴ Там само – с. 348.

⁸⁵ Там само – с. 348-349.

окремих умов їх утримання. Якщо їх громадянство підтверджувалося, такі особи поміщалися окремо від німецьких полонених та готувалися до повернення до СРСР. Радянські представники також постійно перебували на території таборів, підконтрольних США, та слідкували за дотриманням підготовки до репатріації. Підтвердження цьому можна знайти у спогадах Лугіна, де він описує процес затвердження радянців на репатріацію: *«Перед погрузкой, под надзором советского и американского офицеров, нам давали на подпись хитро составленную декларацию, объясняющую, что у нас есть единственный выбор — добровольное возвращение на родину. Взглянув в колючие глаза смершевца, репатрианты быстро подмахивали документ.»*⁸⁶.

Фактично, невизнання себе громадянином СРСР також було однією з опцій – особа могла заявити про це та попросити політичного притулку в США. Але через загальний страх, пригнічення та дезорієнтацію про це знали одиниці навіть серед високопоставлених офіцерів, не те що рядові солдати без знання мови, які щойно були перевезені з Франції до США.

Договір з французькою стороною СРСР підписав 29 червня 1945 року. За своєю суттю він був такий же, як і у випадку з США та Британією, тобто обмін всіх на всіх. Основна відмінність полягала лише в умовах обміну та кількості. Радянські та французькі громадяни активно використовувалися Німеччиною саме на території Франції для різного виду технічних робіт та військових дій, тож станом на 1944-1945 рр., цих осіб було дуже багато. Щоб визначити максимально коректний статус, було обговорено дві основні умови, за якими Франція передавала СРСР осіб: 1) Особи, які до 3 вересня 1939 року проживали на території СРСР в його кордонах до вказаної дати; 2) Особи, що потрапили в полон пізніше 11 лютого 1945 року⁸⁷. Таким чином, у домовленостях із Союзниками СРСР досяг успіху та домігся укладання договорів, що гарантували повернення всіх своїх громадян.

⁸⁶ Лугин І. А. Поглостка свободы. УМСА-press, Париж, 1987. С. 248.

⁸⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 350.

Паралельно з підготовкою до репатріації та домовленостями сторін серед радянських полонених поширювали антирепатріаційну політику, яка створювала ще більший дискомфорт та незрозумілість. До таборів, де перебували радянські громадяни, або до окремих осіб доходили чутки про миттєві розстріли щойно прибулих репатріантів до СРСР. Часто це могли бути випадкові іноземці, які в кривавих подробицях розповідали і без того наляканим радянцям про тисячі розстріляних та клялися і божилися, що самі це бачили і навіть знали, де знаходяться місця поховання⁸⁸. Зазначені свідки не могли надати конкретну інформацію та придумували різні історії, в правдивість яких було важко повірити. Я не виправдовую політику СРСР щодо репатріантів, але цей історичний момент явно перебільшений. Репатріанти зазнавали репресій з боку радянського режиму, але не в такій формі. Репатріантів доставляли в перевірко-фільтраційні табори, де вже проводили основні перевірки та вирішували їх долю. Навіть під час роботи СМЕРШу підозрюваних у шпигунстві чи зраді не розстрілювали в доках по прибуттю у черговий радянський порт, а забирали на допит⁸⁹.

Окрім домовленостей із основними державами-союзниками, керівництво СРСР також домовлялося про репатріацію з іншими європейськими країнами. Наприклад, одні з перших домовленостей СРСР щодо репатріації були укладені з Фінляндією, Румунією та Швецією, які мали передати 31.624, 7.482 та 916 осіб відповідно⁹⁰. Якщо казати про загальну кількість військових осіб, готових до репатріації та безпосередньо репатрійованих станом на кінець 1944 року, їх кількість складала приблизно чотириста сорок тисяч⁹¹.

Отже, чинників, що передували репатріації, було чимало. Після підписання домовленостей в Ялті всі юридичні аспекти було урегульовано, і

⁸⁸ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С. 43.

⁸⁹ Там само – с. 42.

⁹⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 387.

⁹¹ Там само – с. 387.

репатріація здійснювалася системно, хоч і повільно. Згідно домовленостей, СРСР не надав союзникам жодних засобів для транспортування репатріантів, тож ці процеси вони здійснювали самотужки, що впливало на швидкість та ефективність. Також сам процес зустрічі репатріантів бажав кращого. Були окремі випадки позитивного ставлення та розкішного прийому репатріантів, як от наприклад 6 листопада 1944 року: *«Разгрузка проведена организованно. Одна из рот военнопленных прибыла с оркестром и двумя Красными знаменами. При встрече прибывших работали 15 пропагандистов Мурманского обкома партии, два представителя Политпросветотдела и 10 офицеров Управления по делам репатриации. С прибывшими проведены коллективные доклады и приказа № 220 товарища СТАЛИНА о 27 годовщине Великой Октябрьской Социалистической Революции. Состоялся митинг. Распространено 8000 экз. газет и 3100 экз. разных брошюр. По инициативе прибывших начался сбор средств на танковую колону Красной Армии. Собран 17 061 рубль.»*⁹².

Та все ж під час транспортування репатріантів та їх передачі радянській стороні часто виникав неймовірний контраст. Британські члени супроводжувальної команди з повагою та гідністю ставилися до радянських солдатів і офіцерів, іноді навіть влаштовували їм спеціальні зібрання⁹³. Коли ж репатріанти прибували до радянського порту, їх ніяк не зустрічали, буквально ніяк. На початку репатріаційних заходів перевезених осіб просто передавали радянській стороні, представники якої без яких-небудь почестей просто відправляли новоприбулих до фільтраційних таборів. На фоні британської гостинності це створювало дуже яскравий контраст та висвітлювало СРСР не в найкращому світлі. Загалом, настрої та ставлення європейських націй до своїх було набагато позитивніше, ніж в СРСР. Лугін згадує свій досвід зустрічі з французькими репатріантами та відмінності між настроями французів і радянців так: *«У границы мы впервые увидели советских часовых. Даже у самых храбрых упало сердце. Каждый понимал, что после близкой 248 невидимой черты возврата назад уже не будет. Человек станет рабом злой и беспощадной машины. Грешен, я подумал, да вероятно не только я, что лучше бы мне*

⁹² Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С 44.

⁹³ Там само – с. 45.

пробыть еще несколько лет в плену, чем возвращаться к "своим"!... Вечером медленно прошел встречный поезд с французскими военнопленными, возвращающимися домой. Они были освобождены советскими войсками и находились в Курске. Французы были шумны и веселы. Щеголяли приобретенным в лагере русским матом. В ватных куртках и ушанках, они вовсе не имели французского вида...»⁹⁴. Радянська влада виправила дану ситуацію, коли з червня 1945-го року переважну більшість новоприбулих осіб зустрічав урочистий оркестр з квітами⁹⁵.

2.4. Початки репатріації в 1945 році та долі репатріантів.

Домовленості союзників та СРСР щодо репатріації в 1945 році набули більшого масштабу, ніж перед цим. Домовленості в Ялті закріпили довгострокову політику обміну громадянами між країнами «Великої трійки», а також загальний поділ сфер впливу в Європі, де репатріація також була складовою частиною. З 1945 року керівництво СРСР впроваджує заходи щодо структуризації репатріації. Розміщення репатріантів, згідно директив генерала Хрульова та уповноваженого у справах репатріантів Ф. Голікова, які були видані 18 січня 1945 року, відбувалося таким чином:

1. Колишні військовополонені неофіцерського складу (солдати, сержанти) направлялися в армійські ЗПП для перевірки органами СМЕРШ;
2. Колишні військовополонені офіцерського складу – до спецтаборів НКВС;
3. Військовополонені або особи, що служили в німецьких регулярних військах також у спецтабори НКВС.⁹⁶

Сама перевірка, згідно з регламентом, мала займати 15 днів, але перед початком репатріації з країн-союзниць її термін був зменшений до десяти днів, але з подальшою можливою перевіркою НКВС по місцю проживання

⁹⁴ Лугин І. А. Поглотка свободы. УМСА-press, Париж, 1987. С. 248-249.

⁹⁵ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С 45.

⁹⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 359.

осіб⁹⁷. Хоча, як пише у своїй праці Павло Полян, фактично люди могли перебувати у ЗПП до двох місяців, перевірки затримувалися та могли носити серйозний політичний характер⁹⁸. Також зазначу, що не зважаючи на різні чини репатріантів-військових, їх статус під час перевірок був однаковий. Ба більше, всі попередні заслуги нівелювалися. Про це пише Федір Черон, ставши свідком такої ситуації: *«В мейсенском репатриационном лагере я познакомился с человеком по фамилии Колосов. Попал он в плен в самом конце 1944 года где-то на территории Венгрии или Чехословакии... В Советской армии он служил в штабе армии и был хорошо знаком с генералом, с громким именем. Тот генерал как раз стоял во главе корпуса в Саксонии. Колосов был в чине подполковника. О генерале говорил, что они друзья со времени начала войны... И как только пришли освободители, он надел свои погоны и в таком виде расхаживал по городу. Он ничем не отличался от регулярного советского офицера. Твердо веря, что он не потерял своего офицерского звания, Колосов ходил в своей форме несколько дней. Его задержали патрули, потребовали документы и привели в комендатуру. В комендатуре с него погоны сорвали, в буквальном смысле слова, потому что он не хотел добровольно снять их, выругали последними словами и грозили арестом, если он еще раз покажется в офицерской форме. На его заявление, что он офицер и провоевал почти всю войну, ему ответили, что в этом разберутся соответствующие органы... Некоторое время он был помощником, от репатриантов, начальника репатриационного лагеря. Не знаю, как потом повернулась его судьба. Нет сомнения, что он попал на один из транспортов домой и зачислен как единица в каком-нибудь рабочем лагере или хуже...»*⁹⁹. Вказаний уривок можна розглядати з двох позицій. По-перше, війна є війною і ніяких виключень бути не може, кожен має пройти перевірку і бути на рівні з іншими, якщо справа стосується національної безпеки. Але в конкретному випадку ми бачимо не безпеку, а знецінення, оскільки людина не раз довела свою вірність радянській системі, а у відповідь отримала зневагу до свого статусу.

Все ж, не зважаючи на деякі прогалини з боку СРСР, про які я писав раніше, не можна не оцінити кількісну підготовку структур, які відповідали

⁹⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 360.

⁹⁸ Там само – с. 360.

⁹⁹ Черон Ф.Я. Немецкий плен и советское освобождение. YMCA-press, Париж, 1987. С. 112-113.

за різні аспекти репатріації. Наприклад, серйозною проблемою під час репатріації стали різноманітні захворювання, які докучали радянським полоненим. Умови утримання на службі у німців були далеко не розкішними, що вже казати про осіб, які перебували в концтаборах. Тож ситуація із захворюваннями була дуже важкою. Згідно з офіційними даними, для репатрійованих осіб було розгорнуто 142 госпіталі, 418 стаціонарів, 514 бань та 690 дезінфекційних камер¹⁰⁰. Окрім цього, деяка кількість радянських госпіталів також знаходилася на території Європи. Із офіційних медичних записів, з трохи більше одного мільйона репатріантів близько 66.3% потребували амбулаторного лікування, 33.7% потрібен був стаціонар¹⁰¹.

Паралельно з організацією «фізичного тіла» фільтраційних структур формувалося також ідеологічне. Після довгого перебування у стані ворога пропагандистська агітація на користь СРСР була важливим аспектом. Для поширення правильної пропаганди серед прибулих репатріантів використовувалися агітаційні газети, які видавалися кожному; ретельно планувалися тематики бесід та зібрань із репатріантами; також залучалися агітатори¹⁰². Але при цьому можна припустити, що агітаційна робота проводилася досить слабо в порівнянні з іншими аспектами проблеми. На початку розділу я зазначав, що керівництво СРСР не дуже вірило у те, що більшість радянців боїться репресій та повернення. Тому в основних директивах, прийнятих щодо діяльності фільтраційних таборів, окремо не сказано про агітацію та контроль над її дотриманням¹⁰³.

Кількість таборів та організація керівного складу була величезною. ЗПП, які приймали абсолютну більшість репатріантів (не лише військовополонених, а й інші категорії населення), станом на весну 1945 року

¹⁰⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 360.

¹⁰¹ Там само = с. 360.

¹⁰² Андреев А. С. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб з України (1944-1953 рр.). дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 81.

¹⁰³ Там само – с. 86.

налічували 57 одиниць та розраховувалися на 300 тисяч осіб¹⁰⁴. 11 травня 1945 року був виданий наказ про створення ще ста таборів, які вміщали б по 10 тисяч осіб кожен, указ про ще 27 додаткових таборів на території Німеччини був виданий в липні 1945 року¹⁰⁵.

Павло Полян наводить окремі категорії ЗПП, створені керівництвом СРСР. Перш за все, ЗПП ділилися на армійські (для військових) та фронтові (для цивільних)¹⁰⁶. Більшість ЗПП цього типу розташовувалися на території Європи і окупованої союзниками та СРСР Німеччини і саме туди прибувала основна маса репатріантів після падіння Берліну. Радянське керівництво по максимуму використовувало колишні німецькі табори та інші великі комплекси, які дозволяли вміщати потрібну кількість осіб – маєтки, військові казарми¹⁰⁷. Перевага також надавалася структурам, які перебували біля залізничних сполучень. Федір Черон у своїх спогадах згадує деякі моменти з організації і функціонування таких таборів: *«Примерно в первых числах июня стали организовывать репатриационные лагеря. Никому не разрешалось ехать на восток в одиночку. Лагеря создавали наспех. А массы людей волнами поступали с запада, из оккупированных союзниками зон. Репатриационные лагеря создавались часто в бывших немецких казармах, на опустевших аэродромах и даже в бывших лагерях военнопленных... Так был создан репатриационный лагерь в бывшем лагере туберкулезников в Цайтхайне, где погибло около 70 тысяч советских пленных... Я поинтересовался картотекой погибших в этом лагере. Доктор сказал, что советское командование не обратило никакого внимания на картотеку, и какой-то офицер приказал ее уничтожить... Репатриационные лагеря растянулись по всей Германии, начиная от польской границы. Эти лагеря были во всех оккупированных зонах. В советской зоне они были переполнены до отказа. Скажу на примере репатриационного лагеря в Мейсене, который находился в немецких казармах. Он был рассчитан на 10-12 тысяч, но были дни, когда там пребывало до 32 тысяч людей...»*¹⁰⁸. Важливою в цих уривках інформацією є знищення

¹⁰⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 362.

¹⁰⁵ Там само – с. 362.

¹⁰⁶ Там само – с. 362.

¹⁰⁷ Там само – с. 362.

¹⁰⁸ Черон Ф. Я. Немецкий плен и советское освобождение. Лугин И. А. Поглотка свободы // Черон Ф. Я. Освобождение из плена. Париж: YMCA PRESS, 1987. С. 102.

даних про кількість жертв у даному таборі, а також велику кількість репатріантів, з якими стикнулася радянська влада.

Ще одна категорія ЗПП розташовувалася біля кордонів СРСР та приймала репатріантів, які були в армійських та фронтових ЗПП. Основна задача цих структур – розвантажити всю систему та структурувати велику кількість осіб, які постійно прибували у великих та часто хаотичних кількостях. Почали формуватися в червні 1945 року вздовж західного кордону СРСР, загальна кількість складала 35 таборів місткістю десять тисяч осіб кожен¹⁰⁹.

Для обміну репатріантів між союзниками використовувалися так звані приймально-передавальні пункти (ППП), які були побудовані на території Австрії та Німеччини по демаркаційній лінії союзників. Основна їх задача – обмін військовополоненими союзницьких сил. Станом на 1945 рік існувало 11 таких ППП, через які могло пройти до п'яти тисяч осіб на день¹¹⁰.

Офіцерів та військових, що воювали у складі Вермахту, відправляли до спецтаборів НКВС. Таких таборів було 15 і вони розташовувалися вздовж західного кордону СРСР¹¹¹. За іншими даними, кількість вказаних таборів становила 22 станом лише на 1942 рік¹¹², також зустрічається цифра у 29 таборів (станом на 1946 рік)¹¹³. Такі табори могли перевіряти та пропускати до п'яти тисяч осіб на день, перевірку здійснювали органи НКВС та СМЕРШу¹¹⁴.

¹⁰⁹ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 362.

¹¹⁰ Там само – с. 363.

¹¹¹ Там само – с. 363.

¹¹² Василенко, С. Повоєнні репресії проти військовослужбовців (1944-1953 рр.). Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Вип. 6, 2010. С. 110.

¹¹³ Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, № 4/46, 2020. С. 338.

¹¹⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 363.

Замикали табірну структуру, створену для прийому репатріантів, табори безпосередньо на території СРСР. Основною їх задачею, окрім чергової перевірки, було облаштування та залучення репатріантів до роботи, їх подальше закріплення на місці проживання. Це були обласні та районні приймально-розподільні пункти, або ПРП¹¹⁵.

Табори, що перебували на території Союзу, розташовувалися біля великих промислових підприємств та активно залучали репатріантів до робіт на цих підприємствах. Під наглядом структур НКВС репатріанти проходили перевірку, яка займала від шести до дванадцяти місяців, після чого у разі успішної перевірки переводилися у штат постійних працівників¹¹⁶. Тут варто уточнити, що залучення до роботи було примусовим та могло не відповідати спеціальності особи. Наприклад, маємо такий лист до Києва від голови Сталінського виконкому А. Поплавського: *«у виконком обласної ради надходять скарги від репатрійованих громадян, що знаходяться в робітничих батальйонах, котрі працюють на шахтах у вугільній промисловості, на металургійних заводах і інших організаціях, що після проходження перевірки НКВС їх в примусовому порядку закріплюють на вказаних підприємствах на постійну роботу, де їм доводиться найчастіше працювати на рядовій фізичній роботі не за спеціальністю...»*¹¹⁷.

Військові репатріанти також брали участь у такому роді діяльності, але не всі. Військовополонені червоноармійці рядового та сержантського чину, які не підлягали демобілізації, згідно указу 18 серпня 1945 року відправлялися на роботу у промисловий сектор¹¹⁸. Ще одним документом, який стосувався роботи репатріантів у промисловості, був спільний указ НКВС, КДБ та СМЕРШу від 8 вересня 1945 року *«Об организации проверки репатрируемых бывших военнослужащих Красной Армии и лиц призывных возрастов, передаваемых на работы в промышленности»*¹¹⁹. Указ

¹¹⁵ Там само – с. 364.

¹¹⁶ Василенко, С. Повоєнні репресії проти військовослужбовців (1944-1953 рр.). Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Вип. 6, 2010. С. 111.

¹¹⁷ Там само – с. 111.

¹¹⁸ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С. 234.

¹¹⁹ Там само – с. 241.

передбачав створення спеціальних комісій для перевірки прибуваючих репатріантів – перша комісія НКВС та друга комісія СМЕРШу, яка звіряла особу по розшукових списках¹²⁰. Земсков пише про тривалість такої перевірки не у 6-12 місяців, а лише в один-два, після чого особу або арештовували відповідні органи, або залишали працювати на підприємстві та видавати паспорт громадянина СРСР¹²¹.

Особи, які не пройшли перевірку відповідними органами, відносилися до так званого «спецконтингенту». Це могли бути як справді винні у колабораціонізмі особи, так і невинні¹²². Осіб, що служили у складі Вермахту, була величезна кількість і всі вони підпадали під цю категорію. 18 серпня 1945 року був виданий указ, згідно з яким таких осіб відправляли на шість років у спецпоселення замість смертної кари. Основною причиною такого рішення було бажання радянської влади зберегти велику кількість робочої сили, оскільки військовополонені, що були у складі німецької армії, складали абсолютну більшість серед утримуваних у ПФТ¹²³. Наприклад, на роботи на підприємстві Дальстрой було доставлено п'ятдесят тисяч радянських військовополонених репатріантів¹²⁴.

Становище тих, хто пройшов перевірку та повертався до мирного життя, також було складним. Основна проблема полягала у тому, що радянська влада не змогла і скоріше не хотіла повністю адаптувати репатріантів до життя в СРСР. Кожен, хто проходив перевірку, отримував нові документи, у яких стояв окремий штамп про те, що особа була в німецькому полоні. Для радянського суспільства, що не пізнало всіх цих жахів, так особи були маргіналами і саме їх статус як репатріанта заважав їм комфортно жити. Наприклад, у своїй статті Сергій Василенко розкриває кейс

¹²⁰ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С 241.

¹²¹ Там само – с. 241.

¹²² Василенко, С. Повоєнні репресії проти військовослужбовців (1944-1953 рр.). Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Вип. 6, 2010. С. 111.

¹²³ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С 316.

¹²⁴ Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных ли в СССР. 1944-1952 гг. Москва, 2016. С 316.

Саричева А.Б. – молодики, який в листопаді 1943 року був поранений та взятий у полон біля Цюрупінська. Хоча він не скоїв жодного злочину проти СРСР, після звільнення та перевірки був виключений з партії та не міг знайти роботу через те, що був у німецькому полоні¹²⁵. Такі ситуації були не поодинокі. Також, не зважаючи на успішну перевірку, могли відмовляти у переїзді до попереднього місця проживання. Наприклад, громадянину Герману Г. В. відмовили у поверненні до постійного проживання в Києві, натомість він міг поселитися лише в області¹²⁶. Це сталося через навмисну підміну співробітниками ПФТ адреси проживання у нових документах чоловіка¹²⁷. Випадок з вказаною особою не є чимось унікальним, а був одним із обмежень для репатріантів. Їм заборонялося селитися у столицях республік¹²⁸. Навіть якщо людина пройшла перевірку, а до війни була прописана у місті, тепер вона могла поселити максимум у передмісті рідного населеного пункту.

Станом на 1 березня 1946 року кількість військовополонених, що пройшли фільтрацію та репатріацію, склала один мільйон п'ятсот шістдесят дев'ять тисяч п'ятсот сімдесят дві особи¹²⁹. Також Полян наводить загальні статистичні данні по кількості репатріантів та їх участі, відповідно до яких приблизно двісті сімдесят дві тисячі особи були передані структурам НКВС, а близько шестисот тисяч зараховані у трудові батальйони¹³⁰. Ці цифри приблизно співпадають з даними, наведеними Тетяною Пастушенко, яка вказує кількість у двісті тридцять три тисячі переданих до НКВС та

¹²⁵ Василенко, С. Повоєнні репресії проти військовослужбовців (1944-1953 рр.). Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Вип. 6, 2010. С. 110.

¹²⁶ Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, № 4/46, 2020. С. 341.

¹²⁷ Там само – с. 341.

¹²⁸ Пастушенко Т. На маргінесі: соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві. Суспільно-політичні та соціокультурні процеси воєнної доби. Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. — 2009. — Вип. 12. — С. 296.

¹²⁹ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва, 2002. С. 528.

¹³⁰ Там само – с. 529.

засуджених до ув'язнення у ГУЛАГах, а також шістсот тисяч працівників у трудових батальйонах¹³¹. Вказані дані свідчать про мінімальну кількість репресованих цивільних репатріантів, чого не скажеш про військових.

Говорячи про становище репатріантів, також хочу погодитися із твердженнями Тетяни Пастушенко, яка виділяє всіх репатріантів у становище окремої маргінальної групи – групи осіб з обмеженим правовим статусом¹³². Через позицію радянського керівництва такі особи вже не належали до свого довоєнного класу, їх права були обмежені. Навіть після приходу Хрущова та часткової лібералізації радянського устрою, особові справи репатріантів зберігалися в КДБ до розпаду СРСР в 1991 році¹³³. На мою думку, основні причини такої політики щодо військовополонених були суто політичні. Одним із основних «червоних прапорців» була участь військових в боях у складі Вермахту. Чи пішла людина туди добровільно, чи не мала вибору, ролі не грало. Також такі рішення могли бути частковою помстою за провал оборони на початку нападу Німеччини на СРСР, хоча, як ми знаємо, проблема була не в рядових солдатах. Але це не завадило керівництво запровадити перевірки НКВС, після яких більше половини репатрійованих станом на початок 1946 року військових отримали покарання різної суворості.

¹³¹ Пастушенко Т. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війни: погляд через призму історії повсякдення. Сторінки воєнної історії України, 2011. № 14. С. 37.

¹³² Пастушенко Т. На маргінесі: соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві. Суспільно-політичні та соціокультурні процеси воєнної доби. Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. — 2009. — Вип. 12. — С. 296.

¹³³ Там само — с. 296.

Висновки.

З початку нападу Німеччини на СРСР та до закінчення активних бойових дій на території Європи риторика радянського керівництва щодо військовополонених зазнала змін та різних варіацій. На початковому етапі війни Німеччини з СРСР основним пріоритетом було постійне поповнення людського ресурсу в умовах катастрофічних втрат Червоної армії. Тож основна мета новостворених таборів була у перевірці осіб на шпигунство та повернення до лав армії. Кількість військовополонених та їх стан тоді не стосувалися діяльності таборів, оскільки їх звільнення було чимось із розділу фантастики. Окрім того, такий стрімкий програш СРСР, не один захоплений німцями котел з радянськими військовими та тотальний хаос у перші місяці війни не дозволяли підрахувати точну кількість осіб, що загинули або потрапили в полон.

Лише коли програш Німеччини перестав бути чимось гіпотетичним, і мав настати в найближчий час, радянське керівництво підняло питання повернення своїх громадян до Союзу (хоча, на початкових етапах домовленостей питання радянських військовополонених більше турбувало Британію, ніж СРСР). Категорії військовополонених та їх кількість була величезною - особи, що воювали у складі Вермахту, в'язні у концтаборах та на примусових роботах. Яким би не був статус цих осіб, керівництво СРСР бажало повернути всіх.

Залежно від різних обставин, змін зазнавала структура та призначення фільтраційних таборів. На початку війни мережа таборів була досить обмеженою та не мала настільки важливого значення, як це було під кінець війни. Фільтраційні табори у період 1944-1945 років розташувалися по території Європи та СРСР, створивши величезну та розгалужену структуру. Це дозволило здійснити репатріацію та структурувати повернення мільйонної кількості громадян (у вступі я зазначав про трохи менше двох

мільйонів одних тільки військовополонених, окрім яких були ще оstarбайтери, цивільні, звільненні з концтаборів тощо).

Репатріаційна політика СРСР, безумовно, була виграшною та успішною з точки зору союзницьких домовленостей. США, Британія, Франція – всі вони задовольнили прохання Сталіна, навіть всупереч власним цінностям. Вибір кожної людини є її правом, але це не завадило союзникам віддати усіх звільнених радянців, незалежно від бажання цих осіб. Як було зазначено у другому розділі, інформація щодо сприйняття радянськими громадянами повернення додому є досить різною. Зрозуміло, що тих, хто свідомо воював проти СРСР, ця перспектива лякала. Зі спогадів ми також бачимо, що перспектива повернення була досить негативною. У історіографії по даному питанню зазначено, що повідомлення про небажання репатріантів повертатися через страх репресій були дуже перебільшеними і не сприймалися радянською владою всерйоз.

Не зважаючи на бажання чи небажання, репатріації підлягали всі військовополонені та інші категорії осіб. Хоча їх повернення могли супроводжуватися палкими вітаннями, наприклад як у ситуації з парадом, , для радянського керівництва та суспільства ці люди на довгий час залишилися маргіналами, принаймні ті, хто вийшов на свободу. Не зважаючи на абсолютну більшість військовополонених червоноармійців, які були саме жертвами свого становища (наприклад, насильно зачислені до Вермахту), їх доля склалася неоднозначно та для деякого трагічно. Упередженість та встановлена модель влади не могла справедливо оцінити ситуацію, через яку пройшли полонені, вбачаючи загрозу там, де її не було. Результатом таких дій стали сотні тисяч репресованих осіб, амністія яких відбулася через більше ніж десять років, і лише зміна політичного курсу дозволила це зробити.

Військові, що пройшли перевірку та повернулися до мирного життя або до профільної діяльності, також отримали покарання у вигляді відчуженості

від іншою частини радянського суспільства. Через своє минуле за ними наглядали органи НКВС, а також інформація про їх полон та його вид була прикріплена до особової справи, що, як було показано на прикладах, унеможлиблювало повноцінне життя.

Радянські військовополонені, як частина репатріантів, стикнулися із позицією радянської системи, яка у даному питанні була абсурдною. Керівництво СРСР прагнуло повернути всіх осіб на територію Союзу, але при цьому саме ж створило умови для маргіналізації вказаних осіб. Поєднання авторитаризму, бажання тотального контролю та політики недовіри призвело до відчуження мільйонів громадян СРСР від благ, що були доступні тим, кому пощастило трохи більше. Умови, у яких відбувалися описані мною процеси, дозволяють лише частково виправдати таку політику. Для багатьох репатріантів, особливо військових, які під страхом смерті носили німецьку форму, а після нарешті дочекалися звільнення, повернення додому означало нові виклики і труднощі, з якими їм довелося стикнутися.

Використана література і джерела.

Джерела:

1. Лугин І. А. Поглотка свободы. УМСА-press, Париж, 1987. С. 161-278.
2. Черон Ф.Я. Немецкий плен и советское освобождение. УМСА-press, Париж, 1987. С. 9-136.

Література:

1. Андреев А. С. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб з України (1944-1953 рр.). дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. 251 с.
2. Бадах Ю. СРСР і Німеччина: переддень та початок війни (липень 1940 - липень 1941) / Ю. Бадах // Воєнна історія. - 2012. - № 3. - С. 20-34.
3. Бадах Ю. Г. Червона Армія напередодні війни 1941 р. / Ю. Г. Бадах // Військово-науковий вісник. - 2009. - Вип. 11. - С. 3-17.
4. Белоусова О. Проверочно-фильтрационные лагеря как элемент карательной политики Советского союза в годы Великой Отечественной войны. Вестник Кузбасского института. 2015. С. 20-28.
5. Биссман Д. Советские военнопленные во французском движении Сопротивления. Проблемы исследования. Исторический курьер. 2021. № 3(17). С. 9–15.
6. Беслобняк Б. Вирішення питання відкриття другого фронту на Тегеранській конференції: основні аспекти та особливості. Збірник студентських наукових праць. Рівне, 2016. № 2(6). С. 98-104.
7. Василенко С. Повоєнні репресії проти військовослужбовців (1944-1953 рр.). Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2010. С. 109-115.

8. Видясова Л. Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны // Международная жизнь. 1984. № 7.
9. Дейвіс Н. Європа : Історія / Дейвіс Норман / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
10. Земсков В. Н. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944-1952 гг. Москва - Санкт-Петербург : Институт истории РАН, 2016. 424 с.
11. Латышев А. Проверочно-фильтрационные лагеря НКВД СССР: кадры, ведомственные интересы и проверка военнослужащих Красной армии (1941-1945). Вестник Челябинского государственного университета. 2015. № 6 (361). Вып. 63. С. 72-79.
12. Лисенко О. Грицюк В. Битва за Берлін. Громадянське суспільство. Історія. С. 30-31.
13. Наumenко О.О. АМЕРИКАНСЬКА ВІЗІЯ РЕПАТРІАЦІЇ DPs У СВІТЛІ УРЯДОВИХ ДОКУМЕНТІВ (1944–1951 роки). Військово-науковий вісник. 2020. № 33. С. 99-110.
14. Наumenко О. О. Політика британського уряду щодо репатріації радянських DPs із Західної Європи у 1944–1948 рр. European Historical Studies. 2019. № 14. С. 101 – 113.
15. Нікітенко К. Реакція радянського керівництва на повідомлення розвідки напередодні нападу Німеччини: «Цілком і повністю одурені недотепи» чи державні злочинці? / International science group. Амстердам, 2019. № 8. С. 135 – 143.
16. Пастушенко Т. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війни: погляд через призму історії повсякдення. Сторінки воєнної історії України, 2011. № 14. С. 37-45.

17. Пастушенко Т. На маргінесі: соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві. Сторінки воєнної історії України / ред. В. Смолій, 2009. С. 292-298.
18. Патриляк І.К., Боровик М.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба концептуального підходу. Київ, 2010. 592 с.
19. Полян П. М. Жертвы двух диктатур. жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва : РОССПЭН, 2002. 896 с.
20. Решетников С. В. Репатриация советских граждан и участников движения Сопротивления из Франции в СССР. Новейшая история России. 2023. Т. 13, № 3. С. 745–758.
21. Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія / ред. В. Ільницький. Дрогобич, 2020. С. 330-346.
22. Суховерська І. Доля радянських військовополонених в роки Другої світової війни у дискурсі сучасної російської історіографії. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / ред. С. Литовченко. Харків, 2017. С. 46-55.
23. Толстой-Милославский Н. Жертвы Ялты. Москва : Русс. путь, 1996. 544 с.
24. Яшин В. Другий фронт: утворення та роль в історії Другої світової війни. НАУКА. ОСВІТА. МОЛОДЬ. 2021, Ч. 2. С. 239-243.